

եւ Յովհաննու, ի թուականութեան Հայոց 2Ա. ի թագաւորութեան Քրիստոսապակին Հեթմայ եւ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդնեայ, գրեցաւ սա ձեռամբ իմով նուաստի Խաչատրոյ ի ինդրոյ պրասնեալ կրօնաւորի Կիրակոսի եւ ստացաւ զսա ի յարդար վաստակոց յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց եւ ընտանեակ ի վերինն երուսաղէմ: Արդ որք աւգտիք ի սմանէ յիշեաջիք ի Քրիստոս. զիրակոս որ հետեւող եւ Աստուածային գանձյու եւ զհայրն իւր զբարեմանուկ եւ զմայրն իւր զբոյշ րազատն եւ զհամաւրէն ազգականն զկենդանին եւ զմեռեալսն եւ զիս զմեղապարտ զրիչս եւ զծնողն իմ եւ դուք յիշեալ լիջիք տռոջի ահեղ ատենին Քրիստոսի: Տէր Յիշուս ողորմի Ստեփանոս Քահանայի եւ որդւոյ իւրոյ Կոստանդնոյ եւ Գորդ քահանային:

40.

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

1595:

ԹՈՒՂԹԱՔ 244 (Էջը 488): — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ 28×20×6 մնտ.: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ Արկան: — ՏԱԿԱՌ մէն մի սինակ 23 տողը: — ՆԻՒԹ Թուղթ: — ԿԱԶՈՐ կաշեպատ փայտ: — ՀԱՆԴԻՄԱՆՆ քայլայուած: — ՄԱԿԱՂԱՄԾԵԱՑ ՊԱՀՊԱՆԱԿ մէկ սկզբը ու վերջը երկու թերթ մազաղաթ, ընտիր փոքր մեսրոպեան տառերով, ճառընտիրէ մը հատուածներ: — ԳԻՐ բարողիք մեծ: ՍԿԶԲՆԱՑԱՌ անարժէք: — ԼՈՒՏՆՑԱՑԱՐ սոյիսէ: — ՄԱՆՐԱՑԱՐ յոյժ անմաշակ: — ԽՈՐԵՎԱՌ սախաղորութեան եւ համարաքանի: — ԿԱՍԱԽՈՐԱՎԱՌ 4 հատ.: — ԳՐԻՉ Տէր Կարապետ: — ՍՏԵՎՈՂ Թիվիկէցի Յովհաննէ: — ԺԱՄԱՆԱԿ ՈՒԽՈԴ (= 1595): — ՏԵՂ ճանմին զիւլ Սեպաստիոյ: — ՅԻՆՎՐԱԿ: — ԳՐՈՒԹԻՒՆՆ Ք Է 486:

Մատեանս է Ա-Ե-Պ-Ր-Ա-Ն, Էջը 17—134 Մատեանս, Էջը 137—217 Մարկոս, Էջը 219 — 366 Պուկաս, Էջը 369—485 Յովհաննէս,

ՅԻՇԱՑԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ. “Փատք... արդ դրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ...” Տէր Կարապէտիս, ի գտաւոխ Սերաստիա, ի գեաւզս որ կոչեանձի, ի գրունս սուրբ առաքելցին Պաւլոսի, եւ սրբոյն Յակոբայ, ամէն. ի թուականին Հայոց ՈՒ եւ Խ. Յունիս ամսոյ Խ. աւրն, զշի յինն ժամն... յիշեցէք ի յաղաւթս ձեր զմեղապարտ զրիչս սորա, եւ զծնուազն մեր, եւ զեղարս իմ շնաշելիսն... յիշեցէք ի մաքրափայլ յայլաւթս ձեր զստացաւղ տառիս աստուած ային հաւատարից ծառայն ԿՏԻՎԻԿԵցի Յովհաննէսն եւ զիւր որդին Դրիդոն եւ կենակիցն, որ փափաքող եղեալ առ տուածունակ կտակիս, արբաւանդ գանձիս, կենաստիր աւետարանիս... Արդ յիշատակ է սուրբ աւետարանս Տիվիկէցի Խոռոչ Յովհաննէսին եւ իւր որդւոյն Գրիգորին եւ կենակցուն Պուտարաթին, եւ միւս կողակցուն Պահարին, որ փոխեալ է առ Քրիստոս, եւ հարսինն Տոլվաթին:

ԹՈՐԴՈՍ ԱՐՔԵՊԻԿՈՊՈՍ ԴՈՒՇԱԿԵԱՆ
(Յարանիակելի):

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Բ.

1. Ե.

ՀԱՅ-ԼՈՒԿՈՒԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՀԱՏՈՒԱԾ Բ.

691 ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆ

Գլուխ Ա.

ՄԻՒՆԵՆ ՅԻԳՐԱՄԱԿԵՐՈՒԻ պաշարումն:

1.

Լուկուլլոս կը վճռէ պատերազմ:

Կարիքաի Ճակատով (72 ին) Լուկուլլոս պոնտական բանակը վարատելէ, եւ զյիհրդատ մինչեւ Հայաստանի սահմանները հետապնդելէ ետքը՝ ետ դարձաւ, Պոնտոսի հարթագաւառին արձակ քաղաքներն առաւ մի առ մի, եւ Միհրդատի մեծափարթամ գանձատուները ձեռք տնցոց:

Պոնտոսն այսպէս գրեթէ անաշխատ իրեն հպատակեցլնելէ յետոյ, Լուկուլլոս իւր զէնքերը երկրին ծովային ու ցամաքային ամրութեանց վրայ դարձուց, որոնք գեն եւս քաջութեամբ կը դիմագրէին: Պաշարման գործողութիւնները մինչեւ 70 տեւեցին: Քանի հոռմայեցի լեգէններու գիրը ապահով չէր Պոնտոսի մէջ՝ Լուկուլլոս հանգիստ թողուց զյիհրդատ Հայաստանի մէջ՝ սակայն պաշարման գործողութեանց վերջանալով՝ երբ ամրուցները սկսեր էին մի առ մի անձնատուր ըլլալ, իսկոյն որոշեց Տիգրանի գեսպանութիւն լրկելով՝ անկէ Պոնտոսի արքային յանձնումը պահանջել:

Լուկուլլոս թողոր պարագաները լաւ կշռած ու քաջ համոզուած էր, որ իւր այս քայլը գրգիռ պիտի ըլլալ նոր ու վանդակաւոր պատերազմի մը, եւ այն օտար ու բոլորովին անձանօթ երկրի մը մէջ. վասն զի նա կարող էր գոշակել որ իւր այս յանդուգն պահանջովը կրնար սէդ Տիգրանի մէի բաղգած ամբարտաւանութիւնն այնպէս մը վերաւորել, որ նա իրեն բացէ ի բաց մերժէր իւր աներոջ յանձնումը: Սակայն միւս կողմէ համոզուած էր, որ հարկ էր այս արմատական

միջոցին դիմել, վասն զի արդիւնքէն դատելով, լաւ ըմբռնած էր թէ Պօնտացւոյն դէմ տասնութ տարիներէ ի վեր առանց մեծ հետեւանքի մղուող արեւահայեղ պատերազմներուն վերջ կը տրուի միայն այս ատեն, երբ Հռոմայ ընդդիմամարտութեան Ասիոյ գլխաւոր ազդակը Հռոմայեցւոց ձեռքը գտնուի: Բաց աստի, Հռոմայեցւոց համար կենսական նշանակութիւն ունեցող հարցերէն մին էր նաեւ Տիգրանի հետ իրենց բաց մնացած հաշիւներուն կարգադրութիւնը, ու անոր՝ Հայկական սահմաններէն անդին աշխարհակալած բոլոր հողամասերուն յետո գրաւումը: Տիգրանի հետ Սիլլա իւր հաշուեյարդարը վաղուց արդէն աւարտած կ'ըլլար անկասկած, եթէ նոյն միջոցներուն Հռոմի Խառնակ կացութիւնը — որ իւր անմիջական ներկայութիւնը հօն կը պահանջէր — զինքն ստիպած չըլլար դաշնակից թագաւորներու հետ Դարդանոսի խաղաղութիւնը շտապաւ կնքելով Հռոմ փութմալու: Այս պատճառաւ Սիլլա Հարգադրուած եղաւ թշնամիներուն շատ նպաստաւոր պայմաններ առաջարկել, ինչ որ ուրիշ պարագաներու տակ անոնք պիտի չկարենային երբեք յուսաւ:

Թէեւ Տիգրան գոռողութեամբ մերժեց իւր ծերունի ու Երկրակորսու աներն իւր բովն ընդունիլ և անոր ունկնդրութիւն շնորհել, այսու ամենայնիւ Միհրդատ Տիգրանի ձեռքը Հռոմեացւոց դէմ զէնք մըն էր ահաւոր, որուն հետեւանքները, ի հարկէ, չէր կարող Լուկուլլոս անտեսել: Հայ Հռոմէական պատերազմի մը պարագային կարող էր Տիգրան զՄիհրդատ բաւականաթիւ հայ զօրքով Պօնտոս արձակել՝ Հռոմեացւոց բանակէն զարնելու, եւ ոյսու անոնց բանակներն երկու կրակի մէջ առնլու: Ատանգը մէծ էր այս կողմէ ստուգիւ, եւ այնչափ աւելի՝ որչափ պօնտացի ժողովուրդն անհաշտ ատելութեամբ մը լեցուած Հռոմեացւոց դէմ՝ մեծ ուրախութեամբ պիտի տեսնէր ու ողջունէր իւր ծերունի արքային դարձն ի Պօնտոս: Այս վառանգին առաջքն կրնար առնուլ միայն Միհրդատի մահը:

Թէ որ աստիճանի թիւր հասկացողլութիւն ունէին, Հռոմի մէջ, իրերու հանդամանքի մասին, անկէ յայտնի է, որ Լուկուլլոսի Հակառակորդներն իր երեսը զարկին ու զինքը մեղադրեցին, որպէս թէ առ փառասիրութեան սկսած ըլլայ այս նրբ պատերազմը, որպէս զի իր նախնարար շահած դափնիներուն վրայ նրբ մը եւս աւել ծընել, եւ իր ճոխարար վարած հրամանատարութեան պաշտօնը տեւականորէն յառաջ վարել հարենայ: Եւ սակայն իւր բախումը Տիգրանի հետ

ուղղակի հետեւանքն էր կանխսպէս մղուապատերազմներուն:

Ի հարկէ, մայրաքաղաքին կուսակցութիւններունյոն ատենուան քաղաքագիտական հայեցքը այնչափ հեռու չէր երթար, որ անոնք տեւական յաջողութեան համար պէտք եղած վերջին քայլն հետեւողաբար առնուին: Փորձ զօրավարին փայլուն յաղթանակներն ակնթարթի մէջ զգլինեցին թէեւ ռամիկ դասակարգը, սակայն ռամիկն այս խայտանքը՝ խանդակնը միայն շարժեց Լուկուլսի նախանձու հակառակորդներուն: Սույգէ է որ այս գոռող աղնուականը բնաւ հասկցած՝ փորձած անգամ չէր ռամիկն համակրանքը շահելու անհրաժեշտութիւնը քաղաքական ասպարուղին վրայ: Նա իւր աղիկամի ու քմահաճ գործելու կերպերովը, եւ ուրիշներու դիտողութիւններն ու առարկութիւնները հպարտութեամբ քամահելովը՝ իրեն գոռող աշակերտութիւնը նպաստաւոր լուծմամբը, պարտքերու խնդրոյն նպաստաւոր լուծմամբը, միշտ աշուղդ մարդասիրական գործը զլիսաւոր դրդապատճառներէն մին էր եղած իրեն գոռ դրդապատճառներիմ սիերիմ ու անհաշտ թշնամութիւնը պղեցիկ սապետներու՝ Հռոմայեցի դրամապաշտաղնուականը թիւնութեան: Անոնք բացերես կամ գաղտնաբար զօրավարին դէմ այնուհետեւ գրգռեցին, եւ հեշտի իրենց կողմ շահեցան ոչ միայն ուաշմիկը այլ եւ կաշառման միշտ հակամէտ Ցեղաւական պատճառի միամբ գործութիւններու կէմ գրգռել կամազուրկ ամբոխը: Այս պէս ուրեմն Տիգրանի վրայ արշաւանք ընելու իւր դիտարութիւնը՝ մտացածին պատճառաբանութիւններու կէմ գրգռել կամազուրկ ամբոխը: Այս պէս ուրեմն Տիգրանի վրայ աղնուական շարժառիթներու վերադրել ուղեցին իր հակառակորդները, եւ սիստիւ աշուղդ տուին քինախնդիր ռամիկն, որ արդէն աղնուականաց դէմ ակույց կրծելուն դիւրաւ հաւատաց ամէն ըսուածին:

Սակայն ժողովուրդին այս արուեստապէս արծարծուած թշնամութիւնն ի հարկէ այնպիսի հետեւակներ հազիւ թէ ունենար, եթէ ուղիղ Հետեւակներ հազիւ թուակներն աղմակուսի եւ կրասոսի 70 ական թուակներն, Պոմպէոսի եւ կրասոսի Հիւպատոսութեամբը սիլլայական աղնուապետական կառավարական ձեւէ դէպի ռամկավաւութիւն ամբողջական յեղաշրջում մը տեղի ըունենար: Այս յեղաշրջում մէ տուժին տուժուներն մին եղաւ նոյն ըրջանի նշանաւորացին աղնուական եւ Սիլլաի ձեռնատունը՝ նոյն ինքն աղնուական յեղաշրջում քարմանալի չէ հետեւարար, որ կառակութեամբ քարմանալի իւր բախումը Տիգրանի հետ

ցութեան այս կերպ տիրացած կառավարութիւն մը բացէ ի բաց մերժէր անոր ան է կերպով ստարել, որով նոյն իսկ ծերակցութ՝ որ նմանապէս — թէեւ ակամայ — ռամկավարներու ազդեցութեան տակ կը գտնուէր լիովին, ստիպուեցաւ զայն լքել: Հետեւաբար Լուկո լոս իւր սեպհական միջոցներուն միայն ապաստանած, առանց անհրաժեշտ եղած ցյերը համախմբել իսկ կարենալու, յանդգնեցաւ իր յլացած իիդաս գաղափարն իրականացընել: Այս կերպ ահա վիճեցաւ, ի վերջոյ, այնքան ձարտարօրէն սկսուած ձեռնարկ մը:

Արդարեւ, շատ զարմանալի է, որ Լուս կուլոս չէր կրցած, ինչպէս ի Հռոմ՝ ժողովուրդին, նմանապէս ալ հոյն իր զինուորներուն համակրութիւնը շահիլ, ինչ որ շատ դիւրաւ կարող էր ընել: Նա իր նուածած երկիրներուն գանձերն ու աւարն իրեն միայն կը սեպհականէր, իսկ զինուորներուն երբեք չէր թշլատրեր աւարել: Այսու թէեւ նա իր ժամանակին մարդասիրաց զին զօրավարի համբաւը կրցեր էր շահիլ, սակայն ոչ՝ սէրն ու համակրանքն իր զինուորներուն, որոնք կապտելու ու կողոպտելու փափագէ միայն մըրտած կը կոռուէին, եւ հետեւաբար կ'ախորժէին միայն այնպիսի հրամանատարներէ, որոնք իրենց լիուլի ազատութիւն կու տային պարտուած քաղաքներն աւարի տալու: Զինուորները կատարելապէս համազուած էին — եւ այն իրաւամբ — որ այս ամէն պատերազմներէ իրենց համար ունէ շահ չկար՝ բացի տաժանքէ ու տառապանքէ. այս պատճառաւ, ակամայ ու բռնի կը հետեւէին իրենց հրամանատարին: Հանէ ահա որ առաւելապէս կը ցոլանայ Լուկուլոսի անուրանալի արժանիքը, ու այս առթիւ գլխաւորաբար կը նշմարուի անոր աննկուն ոգին: Հակառակ ծերակցոյտի եւ ժողովուրդին պատերազմի դէմ արտայայտած վճռական կամքին, հակառակ նոյն իսկ իր հրամանին ներքեւ գտնուող զինուորներուն իւր անձին դէմ սնուցած աննպաստ տրամադրութեան, Ընէ իւր փորձուած քաջութեան վրայ վստահացած եւ իւր բախտին միայն ապաստանած՝ որոշեց իր սեպհական միջոցներովը պատերազմը յայտարարել, եւ Միհրդատի յանձնումը պահանջել Տիգրանէ:

2.

Լուկուլոս դժուան կը սկսէ Տիգրանի:

Մինչ Լուկուլոս Ասիա գաւառին ներքին գործերովը զբաղած էր, 70/71ի ձմռու, իւր

աները՝ Ապպիս Կղաւդիոսը Տիգրանի զըկեց հրեշտակութեամբ, որպէս զի Միհրդատատի յանձնումը պահանջանջէ անկէ, եւ մերժման պարագային՝ պատերազմը յայտարարէ անոր: Միհրանցն ատեն կղաւդիոս պաշտօն մը եւս ստանձնած էր Լուկուլոսէ, այս է՝ գաղա լրտեսել Տիգրանի հպատակ իշխաններուն անոր անձին հանդէպ տածած տրամադրութիւնները, եւ, եթէ հնար է, զանալ գնէնէ անոնցմէ ումանց հետ սերտ յարարերութիւններ մշակելով՝ զանոնք իւր կողմը շահ այնպէս որ, պատերազմի մը պարագային, Լուկուլոսը զոնէ անոնցմէ ումանց գործակցութեան ու օժանդակութեան վրայ վստահիլ կարենար:

Ճիշդ ալ իւր յանձնարարութեան սոյն այս երկրորդ մասին կատարման համար Տիգրան հոռմէական գեսպանին բաւականաչափ ժամանակ տուաւ: Տիգրան նոյն միջոցին Փիւնիկէ կը գտնուէր¹, ուր կ'աշխատէր իւր դրութիւնն ամրապնդել, ու տակաւին իւր տիրապետութեան չնիթարկուած քանի մը ամուր բերդագաղթաբներն ալ գրաւել, որոնք գեռ իսկ Սելեսկեանց իշխանութեան տակ կը գտնուէին: Ուստի եւ փափագէլի էր Տիգրանի որ իրեն տհաճոյ դեսպանութեան մը ունկնդրութիւն շնորհելու ժամանակը որբան կարելի էր անորոշ ժամանակի մը յատաձուէր: Տիգրան տակաւին Ասորիքի գործերը վերջնականապէս չկարգադրած՝ չէր ուղեր նոր պատերազմի մը ձեռնարկել: Այս իսկ նպատակով կղաւդիոսի ուղեցոյցները հրահանգ ստացելի էին զինքը մանուածապատ ու խոտորնակի ճամբաներով առաջնորդել: օրպէս զի այսու ժամանակ վաստկուի: Ի վերջը սակայն ասորի աղատար զինաւալ մը ուղեղ ձամբան անոր ցոյց տալով հասկըցաւ գեսպանը հայ ուղեցոյցներուն հետապնդած նպատակը, զանոնք արձակից, եւ ինքն ուղեղ ձամբով Եփրատի վրայէն անցնելով հասաւ Անտիոք, ուր հրամարեց անոր Տիգրան իւր գալուն սպասել, մինչեւ որ ինքը Փիւնիկէի մէջ սկսած զինուորական գործողութիւնն աւարտէ:

Տիգրան Փիւնիկէի ծովային ամրութիւնները պաշարելու զբաղած էր, եւ կ'ուղեր անոնց տիրանալէ ետքը միայն պաղեստինեան ներքնաշխարհն աշխարհակալել: Պաղամայիդ ամրոցը (այժմեան Ակկոն), ուր Սելինէ զշխոյն ամրացած էր, ամբողջ ձմեռ մը զՏիգրան զբաղեցը ներէ յատց անձնատուր եղաւ, եւ Սելինէ յաշթականին ձեռքն ինկաւ գերի: Այս յաջողութեան վրայ Տիգրան առ ժամանակ մի գաղթե-

յուց իր արշաւանքը, որովհետեւ պատերազմա-
շունչ ամազելն արդէն իսկ սկսեր էին կուտա-
կուիլ իւր գլխուն վերեւ¹: Իւր միւս ծրագիր-
ներուն դղթադրութիւնը անդրագոյն ժամենա-
կի մը յետաձգելով՝ փութաց Անտիոք, ուր
հռոմէական դեսպանը՝ արեւելեան ինքնակալի
մը յատուկ մեծաշուք ու մեծասպաս փառաւորու-
թեամբ իւր ներկայութեանն ընդունեցաւ, ան
յուսով որ թերեւս այսու կարենար երիտասարդ
Հռոմայեցին շացցնել ու անոր վրայ՝ կերպով
մըն ալ, ահ ու երկիւղ ազգել: Աակայն յուսա-
խար եղաւ: Ապահոս գէմ յանդիման Տիգրանի,
աներկիւղ ու աղատադէմ, յանձնումը պահան-
ջեց Միհրդատի՝ որովհետեւ նա իւր զօրավարին
ձաշանքին համար հարկաւոր էր, եւ մերժման
պարագային պատերազմ սպառնաց Տիգրանի:
Դիւրին է գուշակել Տիգրանի զարմանքը: Առա-
ջն անգամն էր այս որ նա իւր կենաքին մէջ այս-
պիսի համարձակ լեզուի մը կը հանդուրժէր:
Ըուրջն եղողները նշմարած էին անոր դիմագծին
վրայ ծանր գժկամակութիւն մը, զոր թէեւ բռնի
ժպիտով մը բարեքել կամ պարտէկել կը ջանար:
Տիգրան առանց վարանելու պատասխանեց թէ՛
Նթէ իւր ամուսնոյն հայրը Լուկուլսուի յանձնելու
ըլլայ, բոլոր աշխարհի այպն ու նախատինքն իւր
վրան հրաւիրած պիտի ըլլայ: Ի՞նքն ալ դիտէ որ
Միհրդատ ստորին մարդ մըն է, սակայն ինչ
ընէ. ընտանեկան պատիւ մը կայ, զոր պարտաւոր
է ամեն գնով նկատի առնուլ²: Բայց եթէ չու-
մայիցիք այս իսկ պատճառաւ պատերազմիլ
կ'ուղեն, շատ լաւ, ինքն ալ կարող է ինք զինքն
անոնց գէմ պաշտպանել: Այս իմաստն ուներ
նաեւ հռոմայեցի զօրավարին հասցէին ուղած
իւր պատասխան նամակին բովանդակութիւնը:
Եւ որովհետեւ Լուկուլսու իւր առ Տիգրան
դրած նամակին մէջ անոր Ապքայից արքայո
տիտղոսը չէր տուած՝ այլ պարլապէս Առ Տի-
գրան արքայո անուանած էր զայն, Տիգրան եւս
փոխարէն հատուցում ընելու համար, իւր նա-
մակին մէջ զլցաւ տալ անոր Իmperator³ յոր-
ջորջանաց անունը: Տիգրան շատ զայրացած էր
իւր անձին գէմ եղած այս մեծ անարդարներէն, եւ
այնչափ աւելի, որչափ Բաօւլէն թաօւլէան յոր-
ջորջանքն իրբեւ պարզ ինքնահանութեան
տիտղոս մը չէր կրեր իւր վրան, ինչպէս կ'ուղէ

հասկընալ Ռայնախ⁴: Թագաւոր մը որ իւր իշ-
խանութեան ներքեւ բազմութիւն մը հպատակ
թագաւորներու կամ ճորտերու ունէր, կարող
էր, ամենայն իրաւամբ, նոյն տիտղոսն իւր վրայ
կրել: եւ այնու իսկ որ Լուկուլսու իւր նամակին
մէջ մերժեր էր տալ Հայոց արքային Արքայից
արքայո, տիտղոսը, մերժած կ'ըլլար, ըստ հետե-
ղորդի, ճանչնալնաեւ անոր վերին իշխանութիւնը
հպատակ թագաւորներու եւ իշխաններու վրայ,
եւ միանգամայն վարուած կ'ըլլար անոր հետ
այնպէս՝ իրբեւ թէ աննշանակ ցեղի մը մէկ փոքր
թագաւորն եղած ըլլար Տիգրան: Սակայն եւ այն-
պէս այս ծանր թշնամանքը չկասեցուց զՏիգրան՝
մեծազօր արքայի մը վայել կերպով մեծարելէ
իւր սիսերիմ թշնամոյն ներկայացուցիչը: Երբ
դեսպանը հրաժեշտ առած պիտի մեկնէր, Տիգրան
պատուել ու զեց զայն հարուստ ընծաներով, զ-
րոնք սէգ չուսայեցին մերժեց թէեւ ու չուզեց
ընդունիլ, սակայն Տիգրան կարծելով որ գուցէ
թէ սակաւութեան համար մերժած ըլլայ զանոնք,
դեռ այնչափ մըն ալ զեկեց: Ապահոս այս անգամ
բաժակ մը միայն քովը պահելով՝ մնացածներն
ամրողնութեամբ ետ դարձուց, եւ ինքն ասոր
վրայ փութայ պնդութեամբ գէպի հոռմէական
բանակատեղի՝ իւր հրամանատարին քով շտապեց:

3.

Լուկուլսի պատրաստութիւնն ու գօրութիւնը:

Այլ եւս բախտորոշ քուէն նետուած էր,
եւ նոր պատերազմն անխուսափելի: Լուկուլս
սակայն յարմար չէր տեսած 70ին իսկըն յար-
ձակողականի սկսիլ: Նա ուղած էր նոր գրաւուած
երկիրներու գիմադրական վերջին ոյժն ալ խոր-
տակել, որպէս զի իւր թիկունքն ապահովէ:
Արիորարդան, կապադովիլոյ թագաւորը, որ չոռ-
մայիցուց կողմն անցած էր, հրաման ստացաւ
Լուկուլսէ, հոգ տանիլ որ հոռմէական լեզէն-
ները առանց գժուարութեան եփրատն անցնիլ
կարենան, վասն զի արշաւանքը Հայոց հարեւան
այս երկիրէն պիտի սկսէր²:

69ի գարնան, պանտական բոլոր թշնամի
գիրքերն չուսկացուց ձեռքն անցած էին արդէն:
Միհրդատի որդիներէն մին անդամ, Մաքարէս,
որուն յանձնած էր հայրը բոսպորական պետու-

¹ Անդ, Էջ 340.
² Մեմորի գլ. 56 եւ Սամուստիսի Դ. հասակուորը
59ի մէջ յետակուած վկայութիւնը՝ հուանական ցոյց կու-
տան Արիորարդանի գործակցութիւնն այս պատերազմին:

³

թեան սատրապութիւնը, Հռոմայ հետ հաշտոււթեան դաշնկ Կնքած¹, եւ հազար ոսկւոյ արժողութեամբ պսակ մըն ալ նուեր ղըկած էր Լուս կուլոսի ինչան բարեկամութեան: Այսպէս ահա վերջացաւ նոր պատերազմին առաջին մասը: Եւ որովհետեւ հայկական արշաւակին զինուորական պատրաստութիւններն ալ աւարտած էին, Լուկուլոս առանց յամելու գրոհ տուաւ Տիգրանի վրայ, եւ գրաւած ամէն մէկ դիմաւոր կենդրուներու վրայ բաւականաչափ թուով պահակազօր կեցուց: Բոնընթաց քայլերով կտրեց անցաւ Լուկուլոսի բանակը կապաղովկեան բարեկամ երկրին սահմանները, եւ կարճ ժամանակի մը մէջ հասաւ եփրատի ափոնքը, որ կը գծէր սահմանն ընդ մէջ Հայոց եւ Արիորարդանի պետութեան:

Հռոմէական արշաւախումին ոյժն ու քանին ստոյդ որոշելու համար, հարկ է նախ՝ միհրդատեան պատերազմին սկիզբը Լուկուլոսի ունեցած զօրաց թիւնս սկսիլ: Լուկուլոս իտալիայէ մեկնելու ատեն հետն ունէր միմիայն նորա, գիր զինուորներու լեզեն մը, որուն վրայ աւելցան յետոյ Ասիա գաւառին չորս ուրիշ լէգենները, այսինքն երկու վալերեան - Փիմբրիանեան եւ դեռ ուրիշ երկու լեզենները. այնպէս որ ընդ ամէնը հինգ լեզենն ունէր իւր տրամադրութեան տակ, որ կը համապատասխանէ 30.000 հետեւակամարտ զինուորներու²:

Հեծելազօրաց թիւը 1600 կը նշանակէ Ապահանսո, մինչ Պլուտարքոս 2500ի կը բարձրացընէ լայն: Սակայն որովհետեւ երկուքին եւս յառաջբերութիւնը որոշակի կերպով միեւնոյն աղքիւը կը մտանանչեն, հետեւաբար թիւերու այս տարբերակը պարզապէս ընդորինակողներու անուշադրութեանը վերագրելու է, Հռոմ սակայն ինդիր կը ծագի թէ ո՞ն է այս կրկն թիւերէն ճշդագոյնը, եւ կամ գ ո՞նէ բնագրին աւելի մերձաւորը: Անշուշտ թէ մեծագոյնը՝ Պլուտարքոսինը պիտի համարինք, ևթէ նկատի առնունք մտադրութեան արժանի այն պարագան, որ Հռոմերը պատերազմ կ'ունենալ ասիացի ազգաց բանակներուն դէմ, գիտալով անոնց այրութիւնն թուական գերակշռութիւնը, կը ջանար միշտ անոնց դէմ, որչափ հնար է, շատ թիւով ձիաւորաց վաշտեր ղըկել: Այսու ամենայնու ողու-

տարբոսի քով նշանակուած այդ բարձր թիւն անգամ բաղդատութեամբ թշնամի այրութիւն ունեցած թիւին, դեռ շատ նուազ էր: Կարող ենք սակայն ստոյդ համարիլ, որ Լուկուլոսի հեծելազօրաց թիւը, պատերազմին սկիզբները, 2500ը չէր անցներ: Ուրեմ անոր հրամաննին ներքեւ գունուող հռոմէական բանակին ամբողջական ոյժը բաղկացած ըլլալու էր 30.000 հետեւակէ, որոնք բաժնուած էին իւրաքանչեւրը 6000 ական հինգ լեգեոններու, եւ 2500 հեծելազօրէ, որոնց վրայ բնականաբար աւելցած ըլլալու էին յետոյ նաեւ թեթեւաղէն օգնական գունդեր եւս՝ գաւառներու լնակիշներէ կամ գաշնակիցներու կողմէ ժողվուած, զորմաք պարտաւոր էին հայթայթել ու տալ Հռոմայեցուց այն ժողովուրդները, որոնց երկրին մերձակայ շրջանի մը մէջ տեղի կ'ունենային ուաղմական գործողութիւնք: Այս կարգի զինուորներութիւն սակայն անյայտ է առ ի չգոյէ ո՞նեւէ յիշատակութեան: Սոյն այս բանակով հռոմայեցի զօրավարը հինգ յաղթական պատերազմ մղելէ վերջը վեցերորդ տարին ալ որոշեց Տիգրանի պաշտամազներու մէջ եթէ հրւանդութեամբ կամ մահուամբ, եթէ ո՞յն իսկ գասալքութեամբ ի՞ւ զինուորներէն բաւական պատկառելի թիւ մը հարկաւ թէ պակսած ըլլալու էր, զոր պէտք է անպատճառ զեղչել 69ի պատերազմին մասնակցող զօրաց շարքերէն: Գլխաւորաբար մեռեալ ներու թիւը կարելի չէ քիչ համարիլ, թէ իւ Լուկուլոս՝ իւր վարպետին Սիլայի օրինակին հետեւելով, անոնց թիւը՝ իւր տուած տեղեկագիրներուն մէջ, սակաւ ցուցընէ¹, եթէ նկատենք թէ քանի ահաւոր ճակատներ մղեց ի՞ր բանակն ընդ ծով եւ ընդ ցամաք, եւ որպիսի ծանր պաշտամներու զիմագրաւեց ան ամիսներուով, սակաւած պիտի ըլլանք ընդունիլ որ անոր կրած կորուստն եւս ահաւոր եղած պիտի ըլլար: Ասոնց վրայ աւելցընելու նեքնաեւ այլեւայլ հիւանդութիւններէ ու վէրքերէ յառաջ եկած մահերը՝ որոնք համեմատաբար շատ աւելի յաճախադէպ էին այդ ատենները քան այսօր, նկատելով մասնաւնդ այդ ըրջաններու առողջապահական սպասարկութեանց վասթար ու անկերպարան վիճակը:

Այս գունդերուն վրայ՝ որոնց անդասին ի սկզբանէ կը հրամայէր Լուկուլոս, 70ին գետակցան իւր ընկերոջ՝ կոտտա զօրավարին հռոմէացի հետեւակ ու հեծելալ ջոկատները, զորոնք

¹ Plut. Lue. c. 24; Appian. Mithr. c. 83; Memnon e. 54 եւ Livius, Per. 98.

² Plut. Lue. c. 7/8; Appian. Mithr. c. 72. Phontius, Քաղաքացիք Փետքո՞ւ տրամացիք, համակառուք. 12 (Müller FHG. III).

այս վերջինս՝ Հերակլիա քաղաքը գրաւելով իտալիա վերադառնալն յառաջ, Լուկուլոսի զրկած էր, դաշնակից հետեւակազօրն արձակելով¹: Այս ջակատները սակայն հազիւթեան մէջ նշանակութիւն մը ունենային Հայաստանի մէջ գործ, Ղբանակին համար ըստ որում, անձք, իր քաղաքապահ զինուոր, զետեղուած էին գրաւուած քաղաքներու մէջ, ուստի եւ մարտավայրէն շատ հեռու: Հետեւաբար, հայկական արշաւանքին համար Լուկուլոս իւր տրամադրութեան տակ ունէր միայն հինգ լեգէնն, որոնց իւրաքանչիւրին ունեցած զօրաթիւը՝ լեգէննէ մը պահանջուած 6000 ական թիւէն զգալաբար պակաս էր:

Այս գունդէն զօրաւոր զոկատ մը, յամենայն գէպս, թողոց Պանտոսի մէջ, որպէս զի մի գուցէ Միհրգատ, որ անհամբեր յարմար առթիւն կը սպասէր, օր մը յանկած կրկին Պանտոս արշաւելով՝ իւր հայրենի երկրին տիրանայ, եւ պյու Հառոմայեցոց թիկունքը վտանգուի, Պանտոսի պաշտպանութեան գործը յանձնուեցաւ Սուռատիսի, որուն այս նպատակաւ 6000 զինուոր ալ տրամադրուեցաւ: Մնացած գունդով Լուկուլոս Տիգրանի զրայ քալեց, Պլուտարքոս ասոնց թիւը կը նշանակէ 12.000 հետեւակ եւ ոչինչ նուազ քան 3000 հեծեալ²:

Հոս, այս յիշատակուած թիւերուն մէջ սակայն յայտնապէս կը նշամրուի սպրդած կարեւոր սխալ մը: Վասն զի Տիգրանակերտի քով մլուած ճակատամարտին առթիւ³ նոյն ինքն Պլուտարքոս հետեւեալ թիւերը կը նշանակէ. Մուրենա 6000 զինուոր, Լուկուլոս 24 վաշտ (cohors) = 10,000 լեգէննական (= ոռլէլաւ) եւ բոլոր հեծելազօրը (= 3000), ինչպէս նաեւ 1000 թեթևազէն: Եթէ հեծելաշներուն թիւը 24րդ գլուխն մէջ նշանակուած չափովն ընդունիք, այժմէն արդէն Լուկուլոսի ամրողական բանակաթիւը 2000ի բարձրացուցած պիտի բանակաթիւը 15.000ի, Պրունէր զօրաւանք՝ փոխանակ 15.000ի, Պրունէր զօրաւանքի պահուն օյս: Այս վրիպակին թէեւ մտահացած պահուն անդիր եղած էր իւր հաշիւներուն մէջ փոփոխ պահած էր իւր հաշիւներուն մէջ 20.000ի զօրաթիւը: Ես սակայն քայլ մ'աւելի յառաջ պիտի երթամ: Բայց նաև միտ գնենք այս պայմաններուն ու հանգամանաց որոնց մէջ այն պայմաններուն ու հանգամանաց պահուն անդիր ունեցաւ Տիգրանակերտի ճակատամարտը:

Լուկուլոս առաջին իսկ յաղթանակով

Տիգրանակերտը պաշարեց: Քաղաքը, որուն պահակօրը յօյն եւ կիլիկեցի վարձկաններէ կը բաղկանար, քաջարար դիմադրեց, եւ մինչեւ իսկ 6000 հեծեալներու հոյ գունդ մը գիշերանց Ճեղքեց պաշարող բանակը, ու տարափանման նետեր հոգայիցի պահանդներու վրայ տեղացնելով՝ մտաւ քաջար, եւ Տիգրանի հարձերն ու մեծագին գանձերն առնլով ետ դարձեւ: Այս ամէն կոիները բնական է որ Լուկուլոսի զօրաց բաւական վիա հասցուցած ըլլալու էին սպաննուածներով, բայց աւելի՝ վիրաւորեաններով. այնպէս որ ճակատամարտի մը համար չունէր այլ եւս այն թիւը նա իւր տրամադրութեան տակ, ինչ որ ունէր տարւոյն սկիզբը: Արդ, Մուրենաի՝ Տիգրանակերտի պաշտումը շարունակելու համար 6000 զինուոր շարումը շարունակելու համար 10.000 լեգէննական: Ենթադրելով որ նախ քան ճակատամարտ տեղի ունեցած այս կոիներու եւ յարձակումներու միջոցին մեռեալներու եւ վիրաւորեալներու կորուստը 2000 լեգէննական եղած ըլլայ, արշաւախումբին թիւը 12.000ի ինած ըլլայ, առաջարարումբին թիւը 24րդ գլխոյն մզ, հաշուով կ'ունենակը այն թիւը, վաշտը: Այս հաշուով կ'ունենակը այն թիւը, զոր տուած էր Պլուտարքոս իւր 24րդ գլխոյն մզ, հետեւակազօրաց, այսինքն յարձակման բաշտի լեգէննականներուն քանակն նշանակելու ատեն:

Ասկէ յայտնապէս կը հետեւի ուրեմն, որ Պլուտարքոս զօրաթիւին յիշատակութիւնն ըրած ժամանակ — ըրովհետեւ ձիաւորներունը երկու անգամուն ալ նոյն էր — մոցած է Մուրենայի գունդը յիշատակել: Թեթեւազէններու զօրաւանը ալ նշանակուած հանախնաբար: Զամբիւն ալ նշանակէ միայն այն ժամանակ, երբ սննիք կը յիշատակէ միայն այն ժամանակ, որ միջոցին, բնակատը կը սկսի յարդարարուիլ, որ միջոցին, բնականաբար, ամէն մէկ զինուոր հանգէսի կ'անցնէ: Այս վրիպածին առիթը տուած են 6000 զինուորէ բաղկացած այն երկու ջկատները, որոնց միոյն կը հրամայէլ Սոսնատիսու եւ միւսին Մուրենա: Արդ արշաւախումբին քանակին մասին իւր ըրած հաշմերուն մէջ Սոսնատիսի զօրագունդը փոխանական ու ընդհանուր զօրաբանակէն միայն զեղչելու՝ զայն անգամ մը եւս զեղչած է արշաւախումբին, որով եւ Մուրենաի 6000 հոգինոց ջկատին մէջ: Ասով ուրեմն մէկնուած է 24րդ գլխուն մէջ: Ասով ուրեմն մէկնուած է 24րդ գլխուն մէջ: Յաղթանական յատկացուած բանակը, այդ սխալը: Յարձակման յատկացուած բանակը, հետեւաբար, բաղկացած էր 18.000 լեգէննականներէ, 3000 հեծեալներէ եւ մերձաւորապէս

¹ Memnon, c. 52.

² Lue. c. 24.

³ Lue. c. 27.

⁴ Անդ, էջ 355¹

1000է մօտ թեթեւազէններէ, որոնց համագումարը կ'ըլլայ 22.000:

Ասոր ներհակ Եւտրոպիս, ինչպէս նաեւ Ռուփոս՝ որ առաջնոյն հետ, ինչպէս շատ տեղեր, նմանապէս հոս այս կէտիս մէջ բառ առ բառ կը համաձայնի, Տիգրանակերտը պաշարող լուկուլշեան բանակին թիւլ 18.000 ռազմիկ (milites) կը հաշուեն, մինչդեռ ֆրոնտինու 15.000 զենուոր (armati) միայն կը համարի¹:

Փրոնտինոսի քով² սա հատուածը կը կարդաք. Lucullus adversus Mithridatem et Tigranem in Armenia maiore apud Tigranocertam, cum ipse non amplius quindecim milia armatorum haberet, ... hostium aciem invasit. Այս վկայութիւնը յիշատակութիւնն է լոկ Տիգրանակերտի ճակատամարտին, որուն ելքը քանի մը համառօտ խօսքով կ'արձանատգրէ պատմադիրը: Այս տողերէն սակայն յարտնի կը տեսնուի պատմագրին հետապնդած նպատակը, որ կ'ուզէ ճակատամարտի միջոցին լուկուլսի ունեցած դրաթիւլ նշանակել պարզապէս:

Միեւնոյն տպաւորութիւնը կ'ունենալը, երբ Եւտրոպիսի³ սա հետեւեալ տողերը կարդանք. Ipsum regem... decem et octo milia militum habens ita vicit, ut magnam partem Armeniorum deleverit.

Այս խօսքերն, ինչպէս նաեւ Ռուփոսի վկայութիւնը⁴ ուղղակի կերպով պատերազմին չեն հայիր, թէեւ առաջն հայեցուածքով մարդ կը միտի անդէս կարծել. այդ մասին միայն Փրոնտինոս է որ Ճշդրիտ տեղեկութիւններ կը հազրդէ, մինչ անոնք կը գոհանան պարզապէս համառօտ ակնարկով մը՝ նետուած արշաւանքի մը մասին, որուն նպատակը, ստուգիւ ալ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ ճակատ մը տալ թշնամոյն եւ Տիգրանակերտը դրաւել: Եթէ այդ այդպէս է, այն ատեն Եւտրոպիս հոն պարզապէս թիւերը նկատի առած է, զորս կիւիս արշաւանքին սկիզբը տուեր էր, եւ ոչ թէ այն պատահական շեղումները, որոնք հոն կը տեսնուին թէ նկարագրութեան լնթացքին մէջ, եթէ, գլխաւորաբար, ճակատամարտի պահուն: Հետեւ այդ 18.000 զինուորով մէնք պէտք չենք հասկընալ Տիգրանակերտի ճակատամարտին մէջ Հռոմայից ուղանեցած զօրաթիւլ, այլ՝ արշաւանումբին ոյժը

արշաւանքին սկիզբը, երբ տակաւին ան կորուստներով ու հատուածներով չէր տկարացած:

Ուրիշ կէտ մը եւս: Մինչ Փրոնտինոս quindecim milia armatorum կը գրէ, Եւտրոպիս եւ Ռուփոս decem et octo milia militum կ'ըսեն: Արդ, որովհետեւ հառմէական լեզէնականներուն սովորական անուանակոչութիւնը miles է եւ ոչ թէ armatus, այս պատճառաւ կարող ենք ենթագրել, որ Եւտրոպիսի ու Ռուփոսի խօսքերը 18.000 լեզէնական զենուորներու մասին են: Փրոնտինոս սակայն իւր quindecim milia armatorum բացատրութեամբն ամէն կարդի զինուորները կը հասկընայ, հետեւաբար նաեւ հեծեալներն ու թեթեւազնները:

Այս ամէն պարագաները նկատի առնելով՝ մէնք հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգինք՝ Լուկուլոս միմիայն 18.000 լեզէնականներով՝ առանց ի միասին հաշուելու նաեւ ձիաւորներն ու թեթեւազնները (Եւտրոպիս ու Ռուփոս), Հայաստան կ'արշաւէ, եւ Տիգրանի հսկայ բանակը Տիգրանակերտի քով կը զարնէ 15.000 հոգով՝ ի միասին առեալ նաեւ բոլոր ձիաւորներն ու օժանդակ գունդերը (Փրոնտինոս), 6000 հոգիէ բաղկացած գունդ մը — ինչպէս Պլուտարքուսէ տեսանք — իւր կողմէ գրաւուած քաղաքներու մէջ զետեղելէ ու բաղմաթիւ կորուստներ ունենալէ ետքը: Այսպէս ուրեմն կարող ենք մէկնել այս զանազան աղբեւրներու իրարմէ շեղումները, թէեւ այլուստ երեք պատմագիւներն ալ իրենց տեղեկութիւններն վերջ ի վերջոյ կիւիսէ է որ կը քաղեն, որ իրենց պատմագրութեան իրը գլխաւոր աղբեւր ծառայած է: Եթէ ձեռք բերուած այս արդինքը բաղդատենք Պլուտարքուսէ մեր հանած հետեւութեանց հետ՝ կատարելապէս իրարու համաձայն պիտի դտնենք մեր բոլոր աղբեւրները, նոյն իսկ եթէ անոնք — այլ եւ այլ պայմաններու ու հանգամանքներու բերմամբը — սակաւ ինչ մթագնած ըլլան: Արդ, Եւտրոպիսի եւ Ռուփոսի աւանդած 18.000 զօրաթիւլ՝ Պլուտարքով յիշատակուած 18.000 լեզէնականներն են, գրս կ'ունենալը, եթէ Մուրենայի 6000նոց գունդը՝ զըր Պլուտարքոս մոոցած է յիշատակել, 24րդ գլխուն մէջ նշանակուած 12.000 զինուորի վրայ յաւելունք: Կամանապէս Փրոնտինոսի խօսքը Պլուտարքուսի վկայութեամբը կը հաստատուի, սա տարբերութեամբ միայն, որ հոս մերձաւորապէս 14.000 զինուոր Տիգրանակերտի պատերազմին կը մասնակցին, մինչ Փրոն-

¹ Eutrop. VI c. 9; Ruf. e. 15; Front. II 1, 14.

² Strateg. II 1, 14.

³ Brev. VI, e. 9.

⁴ Brev. e. 15: Tigranem, Armeniorum regem..., eum decem et octo milibus Romanorum vicit.

ալիսու կլոր հաշուով 15.000 կը գտնէ այդ ձակատին մասնակցող զօրաց թիւը:

Ապահանոսի¹ քով եւս կը հանդիպինք ձիաւորաց մասին յիշատակութեան մը, որուն համաձայն՝ անոնք 500 հոգիէ բաղկացած ըլլալու էին: Սակայն մենք վերեւ տեսած էինք, որ լուկուլոս, նախնաբար, 2500 ձիաւոր միայն ունէր, որուն վրայ յետոյ աւելցաւ նաեւ կոտոտաի հեծեալներու վաշտը: Եթէ այս թիւէն ալ զեղչելու ըլլանք պատահած հաւանական կորուտները, դարձեալ՝ ինչպէս վերն ալ, Պլուտարքոսի տուած թիւը (ոչ լման 3000) ուղիղը կը մնայ, իսկ Ապահանոսինը կրկին մերժելի:

Անցնինք այժմ հռոմէական յառաջնաշաց բանակին բաժանման: Ինչպէս վերեւ ըստած էինք, լուկուլոս հինգ լեգէոն միայն ունէր իւր հրամանին ներլցեւ, որոնց համագումարը 30.000ը չէր անցներ պատերազմին սկիզբը: Սյն գումարէն, ինչպէս արդէն բացատրած էինք, անպատճառ պէտք էր զեղչել բանակին կրած բաղվաթիւ անձի կորուստները: Արդ, Պլուտարքոսու² — եթէ նկատի առնունք անոր վերպանքն — կը ներկայացնէ մեզ 24.000նոց ոյժ մը³, զոր հռոմայեցի ջօրավարն, հայկական արշաւանքին համար, իւր տրամադրութեան տակ ունէր: Լեգէոն մը սակայն բնականոն վիճակի մէջ պէտք է ունենայ 6000 զինուոր, մինչ հոս մենք կը տեսնենք նոյնին թիւը 4800ի ամփոփուած, եւ վաշտինը (cohors) 480ի: Զօրաթիւիս⁴ 1/5ի այս կորուստը, ստոյգ է, թէեւ քիչ մը չափազանց շատ է, սակայն հարկ է նկատի առնուլ որ զօրաբանակը հինգ տարի շարունակարար պատերազմած էր:

Ապահանոսի պատմածին համաձայն⁵, լուկուլոս՝ իւր հայկական արշաւանքին համար, երկու ընտիր լեգէոն պատրաստ ունէր: Յայտնի է որ այսու նա հինորեայ ու մարտընտիր վալերիանեան-Փիմբրիանեան վաստակաւոր լեգէոնականները կը յիշատակէ, որոնց ոյժը սակայն, մը տեսութեան համաձայն, անկարելի է որ 9600է աւելի եղած ըլլար: Մենք արդէն վերը տեսած էինք որ լուկուլոս նոյնին գրեթէ կրկինը՝ սյսինք 18.000 լեգէոնական զինուոր հետն ունէր: Որով ուրեմն յայտնի կ'երեւի որ դեռ ուրիշ զօրախում բեր եւս արշաւանքիս համար զատած ու տարանցատած ըլլալու էր:

Մեր այս ենթադրութեանը հաստատուն կուռան մըն է նաեւ Պլուտարքոս, որ բացորոշ կերպով կը պատմէ, թէ Տիգրանակերտի քով մղուած ձակատին մէջ լուկուլոս 24 վաշտ միայն ունէր իւր հրամանին ներքեւ⁶: Այսու ահա այժմէն չորս վաշտ աւելի ունեցանք. վասն զի, ինչպէս յայտնի է, երկու լեգէոն քսան վաշտ միայն կրնար ունենալ՝ ոչ աւելի, ոչ պակաս: Եւ երբ մտածենք, թէ՝ քիչ յառաջ, Պուրեւնոյի հրամանին տակ 6000 զինուոր Տիգրանակերտի պարիսպներուն առջեւ թողուած էր, ստիպուած պիտի ըլլանք ընդունիլ, որ բանակին համագումարը 24 վաշտէ շատ աւելի եղած պէտք էր ըլլալ:

Արդ որովհետեւ լուկուլոս՝ հայկական արշաւանքին համար 24.000 զինուոր իւր տրամադրութեան տակ ունէր, եւ իւրաքանչիւր վաշտ գրեթէ 480 զինուորէ կը բաղկանար, ասկէ կը հետեւցընենք ուրեմն, որ հինգ լեգէոններու բովանդակած յիսուն վաշտերէն առնուազն 37 վաշտ միայն հետն առած ըլլալու էր, ինչ որ մերձաւ համապատասխանէ⁷: Ապահանոս սակայն երկու լեգէոններու անունը կը յիշատակէ: որով մենք ստիպուած ենք ընդունիլ որ անոնք, իրբ լիմիւ միութիւններ, անոր ընկերացած ըլլալու էին: Քացակայ 17 վաշտերը յետոյ այնպէս մը կը բաժնուին միւս երեքին վրայ, որ անոնցմէ երկուքը վեցական, իսկ երրորդը՝ հինգ վաշտ կու տան յառաջնաղաց բանակին:

Կայսրութեան շրջանին շատ ստէպ պատաշած երեւեցի մըն էր այս առանձնայատկութիւնը, որուն համաձայն լեգէոն մը իւր միութիւնը պահելով հանգերձ՝ որոշ տոկոս մը իւր զօրաթիւէն ուրիշ ձեռնարկներու եւս կը յատկացընէր: Այսու կ'ուզուէր լեգէոնի զօրակայալն մէջ այն տպաւորութիւնը յառաջ բերել, որ իւր թէ ամբողջ լեգէոններիկայ եղած ըլլար չօն: Այս պատճառաւ ալ նոյն իսկ վաշտն անգամ յաճախ իրբ միութիւն շարունակած էր միւսը՝ հարկաւոր եղած զինուորներն իրմէ անմալ՝ հարկաւոր եղած զինուորներն իրուն շատուելէ ետքն ալ: Հաւանական է որ հոս եւս նոյնը պատահած, եւ լուկուլոս այս կերպով մէն մի զինուոր ուրոյն ուրոյն վաշտերու բաժնած ըլլայ: Սակայն մըր այս գեպքին մէջ ինձ շատ աւելի հաւանական կը թուի որ նա ամբողջական վաշտեր անջատած ըլլալու էր:

¹ Mithr. c. 84.

² Plut. Luc., c. 24 և 27.

³ 6000 (Սորնատիոն) + 12.000 (յառաջնաղաց զօրաբանակ, գլ. 24) + 6000 (Պարենա, գլ. 27) = 24.000,

⁴ Mithr. c. 84.

⁵ Luc., c. 27.

⁶ Ճիշտ 1776:

Արդ, ի մի ամփայի ելով ցարդ ըսուածներն կը յանդինք հետեւեալ եզրակացութեան. Լուկուլս իւր հրամանին տակ ունէր Վալերիանեան երկու լեգեններն, ու մնացեալ երեքին 17 վաշտերը. ընդ ամէնը 18.000 հետեւակ, 3000 հեծեալ և 1000 թեթեւաղէն:

(Տայունակելի):

Հ. Գ. ԴԱՐԱՆՓԻԼԵԱՅ

Զ. ԳԱՐՈՒ ԿԵՄՈՍՐԵԿԱՆՆԵՐԸ

Հայոց պատմութեան մթին ըրջաններէն է Զ. գարը, եւ այդ մթութիւնը բնականարար աղջեցութիւն կ'ընէ նաեւ Հայ մն մի տոհմի, հետեւարար նաեւ Կամսարականներու պատմութեան վրայ: Մինչ Ե. գարու երկրորդ կ'եսին իշխող Կամսարականներու նկատմամբ համեմատարար մանրամասն տեղեկութիւններ ունինք, Զ. գարը մէկ թափով կարծես կը կ'տրէ պատմութեան թելը: Ե. գարու Մեծ Կամսարականներու պայազատները ճշգրտելու ի վիճակի չենք: Հայաստանէ դուրս դործող Կամսարական իշխանները օրբան ալ փայլուն դիբը բռնեն պատմութեան մէջ, կը մնան օտար, թէ ցեղաբանութեան անստուգութեամբ եւ թէ Հայ հողէն բաժնուած ըլլալով: Հայ մատենագրութեան մէջ աստ անդ պահուած յիշատակները շատ անդամ պարզ անուններէ կը բաղկանան առանց նախընթաց ու հետեւորդ տոհմագրային լրսարանութիւններու: Սահակի, ներսէ հի եւ Հրահատի ժառանգներն ի լոյս հանելու բարձանքէն եւ յոյաէն հրաժարելով ուրեմն ի մի կը հաւաքեմ ցիրցան անուններ, որոնք Զ. գարու Կամսարականները կը պատկերացնեն:

Զ. գարու Կամսարական իշխաններու ամենաշին յիշատակութիւնը կը գտնեմ Ներսէն Բ. 554 ին գրած թուղթին մէջ: Հոն կը կարդանք, ի մէջ այլոց Զ. գարակ ի Գալաւոնան (Գիրք թղթոց, 74): Ակնեան չի տարակուսիր այս Զ. գարակը Կամսարական համարելու եւ կը նոյնացնէ Անանիա Շիրակացւոյ Զաւակին հետ (ՀԱ. 1913, էջ 79): Այս վարկածին դէմ ոնեւէ լուրջ առարկութիւն ընել կարելի չէ: Սակայն ինչո՞ւ տոհմանունը լրուած է: Սցին նաև մակին մէջ դիտուած իրողութիւն է որ շատերը

յառաջ կը բերուին ոչ տոհմի անունով, այլ հօր կամ պապին: Զաւրակ ի Գալաւոնան՝ բացայայտիչ մը ունի, որ առաջին ակնարկին առեղծուածային կը թուի. տոհմի, գաւառի թէ՝ ազգի անուն է: Փարիկ սրբագրութիւն մը կը բառնայ առեղծուածային հանգամանքը. Ջղառուման կը կարդամ՝ Գագառուննեան, որով Զաւրակ կ'ըլլայ որդի Գագառունի մը, որ Զ. գարու առաջին կէսին ապրած ըլլալու է: Յայտնի է որ Գագառուն կամսարական անուն է:

Նոյն թղթին մէջ քիչ մը վար կը յիշուի Աստուածատուր Արշաւրեան, որուն մէջ մէտեմնմանապէս Կամսարական մը տեսնելու: Սոյց է որ Աստուածատուր անունը կամսարական չի հնչեր, բայց որոշ տոհմի մըն ալ առանձնյատուկ չէ եղած երբեք: Արշաւրեան մականունը պացացց է տոհմին եւ հաւանօրէն կապ ունի Արշաւրի Բ. ի հետ, որ Աստուածատուրի պապի կրնայ եղած ըլլալ: Կամսարական տոհմէն երկու հոգւոյ յիշատակութիւնը զարմանալի չէ, քանի որ ուրիշ տոհմէրէ աւելի թուով անձեր կը գտնենք սոյն նամակին մէջ: Հարց է, թէ այս երկուքն ողն էր տանուտէրը: Կարգէն դատելով Զ. գարակի (Զաւրակ) կը պատշաճի տանուտէրութիւնը, իսկ Աստուածատուր լոկ իշխան էլ, ինչպէս կը հիտեւի բոլոր անուններէն յառաջ դրուած "իշխանք" տիտղոսէն:

Մինչ Գագառունէ կամ Աստուածատուրէ մացած ուրիշ ու եւ է հետք կը խուսափի մեր աչքերէն, Զուրակ կը յայտնուի իրը Զ. գարու կամսարականաց կարկառուն դէմքերէն մին: Դուռնոյ ապստամբութեան եւ հետեւորդ կոիններուն մէջ է, որ նա իր անհատական կորովավը վայլած է իրը զօրավեպն Մամիկոնեան Սպարապետ եւ 571 ի աղդային - կրօնական շարժման պարագանի կարգանի: Եթէ 572 ի անցու դարձերն ալ զաղար Փարպեցւոյ նման մանրապատում եւ արժանահաւատ պատմագիր մը աւանդած ըլլար, անշուշտ երեւան պիտի գային Ե. գարը յիշեցնող դրուագներ՝ Մամիկոնեան - կամսարական գործակցութեամբ գոյացած: Գժբախտաբար զուրկ ենք այսպիսի հեղինակներէ: Հայ եւ օտար այն մատենագիրները, որոնք խօսած են Դուռնոյ ապստամբութեան մասին (տես՝ Ակնեանի): Գժբախտաբար կիսատ գործը՝ Դուռնոյ 572 ի ապստամբութիւնը եւ յաջորդ տասնամեայ ըրջանը՝ ՀԱ. 1913, էջ 62—64՝ աղբերներ. 64—71, իրողութիւնն ըստ Յովհաննայի կամսարական գործակցութիւններ) կամսարական գործակցութիւնն ի սպառ կը լոեն: Առանց հակառակ